

Bor és szőlő

(A szőlőtermelés kialakulása népünknel az idetartozó szókészlet tükrében)

1. Őseink a borral, mint itallal, még Kelet-Európában ismerkedtek meg; bizonyára éppúgy kereskedelmi cikként, mint a germánok a rómaiak borával. Valószínűleg török *szatócs*-ok révén származott el hozzájuk a Pontus mellékének bora. Régebben másképp magyarázták *bor* szavunk eredetét, amennyiben feltették, hogy a régi magyarok a törökök révén már Kelet-Európában megismerkedtek volna a szőlőműveléssel is. Ezzel ugyanis néhány más török jövevényszavunk is — mint *szőlő*, *szűrni* és *seprő* — kapcsolatba hozhatónak látszott. Csakhogy persze *szőlő* szavunk megfelelője egy török nyelvben sem szolgál a *Vitis vinifera*-nak vagy termésének megnevezésére, hanem egyszerűen csak 'bogyó'-t jelent. Ez lehetett a mi nyelvünkben is a *szőlő* szó eredeti jelentése. Ezért mondják a székelyek is — amint ezt erdélyi származású barátaimtól hallottam — a ribizlit is *szőlő*-nek. — A *szűrni* és *seprő* szavak megfelelői pedig olyan török nyelvekben is megvannak, amelyeknek a beszélői a szőlőtermelésnek még csak hírét sem hallhatták. A *szűrni* szó bizonyára a *túró* szóval tartozik össze, mert hisz a *túrót* ma is úgy választják el a savótól, hogy ruhán keresztül megszűrjük a felmelegített aludttejet. Bizonyára így készítették a *túrót* azok a törökök is, akiktől őseink a *túró*- és vajkészítést (vö. *író*, *köpü*) eltanulták. Ami pedig a *seprő*-t illeti, az bizonyára a *karó* és *komló* szavainkkal tartozik együvé, amennyiben a sörkészítésre vonatkozhatott; ezért is van meg a mi seprőnknek megfelelő *čüprä* pl. a kazáni tatárok nyelvében 'Hefe, Sauerteig' jelentésben (vö. GOMBOCZ: BTLw. 116).

A régi magyarok állítólagos szőlőtermelése nemrégiben még azon az őstörténeti elmélet mellett is érvként szerepelt, hogy őseink 463-ban Nyugat-Szibériából vonultak volna Kaukázus mellékére az ongorok társaságában. Ez az elmélet persze gyökeresen tévesnek bizonyult (vö. Moór: Acta Ethn. II, 25—140). Mivel pedig őseink a Kubán mellékén sohasem laktak, az ottani törökök állítólagos szőlőtermelését sem vehették át vagy ismerhették meg.

Ott pedig, ahol a régi magyarok Kelet-Európában ténylegesen laktak és ahol közelebbi kapcsolatba kerültek valami bolgár-törökös nyelvet beszélő, földműves török néppel, vagyis a Közép-Don és a Közép-Volga közötti Levediában, ott a szőlő már nem terem meg. Utolsó kelet-európai szállásterületükön, vagyis a Donyec-melléki Etelköz homokján a szőlő manapság bizonyára éppúgy megterem mint Kecskemét és Izsák környékének homokján, de ezt a régiek még aligha tudták. De nem is úgy művelhették Kelet-Európában egykor a szőlőt, hogy azt valamilyen fátlan mezőségen is termeszhették volna. Kelet-Európában ugyanis a szőlőt eredetileg fákra futtatva termeszhették, hisz vad állapotban iszalagszerű erdei növény volt, amelynek épp a

Pontos-mellék volt az őshazája. A szőlőnek ez a művelési módja *lugas* néven nálunk is ismeretes volt (vö. OklSz. 597). Csakhogy a Donyec melléki füves mezőségen nem igen volt fa, amelyre a szőlőt fel lehetett volna futtatni. *Lugas* szavunk egyébként ismeretlen eredetű (vö. SzófSz.); az azonban szókezdő *l*-je miatt sem lehet kétséges, hogy nem a törökből került a nyelvünkbe, mert hisz szókezdeti helyzetben ez a hang török nyelvekben nem fordulhat elő (vö. oszmán *i-limon* 'citrom').

2. Az előadottak szerint őseink a szőlőműveléssel csak mai hazájukban ismerkedhettek meg, nyilván az itt lakó szlávok révén, akiknek már lehetett szőlőtermelésük. Ennek ellenére a magyarok ruházhatták át a szőlőre ezt a 'bogyó' jelentésű török jövevényszavunkat. Őseink még a X. század folyamán szorosabb kapcsolatba kerültek a Kárpát-medence akkori szláv népei közül a bolgárokkal és a szlovákokkal, a X. század végén és a XI. század folyamán pedig a dunántúli szlovénekkal (az erdős Dunántúlt semmiesetre sem szállták meg előbb, vö. Moór: StudSl. II, 79—84). Az hogy a régi szlovákoknak lett volna szőlőtermelésük, különösen sem túlságosan valószínű; a bolgároknak azonban már lehetett és a dunántúli szlovéneknek biztosan volt. Tehát vagy a bolgárból vagy a dunántúli szlovének nyelvéből kerülhettek a magyarba azok a szláv jövevényszavak, amelyek a szőlőműveléssel hozhatók kapcsolatba.

A régi szlávok szőlőtermelése hazánk helyneveiben is bizonyos nyomokat hagyott hátra. A délvidéki bolgárok szőlőtermelésével hozható kapcsolatba a Temesmegyei *Vinga* neve (< szláv *Vinega*; vö. Moór: ZONF. VI, 112). Vingán szőlőtermelés még ma is folyik, a szomszédságában pedig a középkorban két *Szóllós* nevű hely is akadt.

Nevezetes szőlőtermő vidék volt a középkorban a Szerémség is, ahol szintén bolgárok laktak (vö. Moór: Studia Slav. VIII, 270). Talán ilyen szőlőtermő helyekre vonatkoztak a szlavóniai szláv származású *Vinkovec* és *Wynnyak* helynevek is (vö. Csánki, II, 529), amennyiben esetleg a szláv *vino* tekinthető e helynevek alapszavának. Mindenesetre e vidék egykori bortermelő voltáról tanúskodik az egykori négy itteni *Szóllós* nevű hely (vö. Csánki, II, 254, 355). Talán még a törökvilág előtt pusztultak el az itteni szőlőskertek, mert a magyar *parlag* szó *párlog* alakban a szerb-horvátban is megtalálható 'verwahrloster Weinberg' jelentésben, és tőlük ezt a szót ebben a jelentésben a bolgárok is átvették (vö. Kniezsa: SzJsz. I, 393).

Bolgárok lakhattak a magyar honfoglalás korában Baranyában is, ahol azonban a középkori bortermelésre csak 4, magyar névadáson alapuló *Szóllós* helynév emlékeztet (vö. Csánki II, 529). Amennyiben bolgárok laktak volna Baranyától felfelé a Duna mentén a Dunakanyarig, akkor bolgár névadásból származhatik a következő két, szláv eredetű szőlőtermelési helynév is. Az egyik az egykori Tolna megyei *Winar* (1250) > *Unár*, *Onár* (Csánki III, 456), a másik a moóri borvidéken levő *Vinár* (Csánki III, 357). Mindkét helynek a neve a 'vincellér' jelentésű szláv *vinarъ* szóból származik. Lehetséges azonban, hogy ezek a helynevek nem bolgár, hanem szlovén névadásból származnak, mint a többi hasonló jellegű dunántúli helynév is. Ezek: a Veszprém megyei *Vinár* (vö. Csánki III, 260), a Zala megyei *Vonyarc* (vö. Csánki III, 124), amely nyilván szláv *Vinarci* névalakból származott. Valami szláv *Vinodolina* 'szőlővölgy' visszatükröződésének látszik a zalai *Vindornya-Szóllós* neve, amely már a XIII. században van említve *Vyndurna-Scelleus* néven (vö. Csánki III, 113).

Az előbbieken felsorolt szláv eredetű, szőlőskertekhez kapcsolódó dunántúli helyneveken kívül túl, illetve innen a Dunán csak egyetlen ilyen jellegű helynév akad, mégpedig Nógrádban. Ez a szintén szláv *vinarci* 'vincellérek' szóalakból származó *Vonyarc* (vö. CSÁNKI I, 110). Hogy kik voltak Nógrádban a névadók, szlovákok-e, bolgárok-e, nem tudhatjuk. Nem lehetetlenség, hogy a névadók itt is szlovének voltak, azoknak a szlovéneknek a leszármazottai, akik a IX. század elején az Alduna felől előretörő bolgárok elől északi irányba menekültek; ezek nevezték el a Salgótarján melletti *Pécskő*-t is, és ezeknek tulajdoníthatók a középszlovák nyelvjárás délszláv elemei is (vö. MOÓR: StudSl. VIII, 280).

Akármit legyen is ez, arra nézve semmi kétségünk nem lehet, hogy a magyarok délszlávok, mégpedig bolgárok és dunántúli szlovének példaadása nyomán tértek át a szőlőművelésre, aminek — amint tudjuk — különösen a kereszténység felvétele után lett nagyobb jelentősége, amennyiben a bornak a keresztény liturgiában is szerep jutott. Ennek is tulajdoníthatjuk, hogy az ország tele van *Szőlős* nevű helyekkel, bár őseink valószínűleg egyéni okokból sem vetették meg a boritalt, amiből valahol Kelet-Európában nyilván csak a tehetősebbek vehették ki a részüket. És ha őseink kénytelenek voltak is elhagyni a Pontusnak bortermő mellékét, azért az előkelők új hazájukban bizonyára már a X. század folyamán is be tudták szerezni szlávok révén a boritalt, mielőtt még a közmagyarok is kapához nyúltak volna a szőlőtermesztés érdekében . . . Ha ti. ez nem így lett volna, akkor egy század során a török — magyar *bor* szó is valószínűleg kiveszett volna nyelvünkéből.

3. Az előadottak szerint a borral kapcsolatba hozható X. századi szláv jövevényszavaink nem igen származhatnak más nyelvből, mint a bolgárból, tekintve, hogy a magyarok — amint már említettük — a Dunántúl erdős vidékeit csak a X. század végén szállták meg.

A bort bizonyára már a X. században is hordóban szállították és tárolták; ezért semmiképp sem véletlen, hogy a 'hordó' jelentésű *bocska* szó KNEIENZA szerint is csak X. századi átvétel lehet a bolgárból avagy az óhorvátból (vö. SzlJsz. I, 95). Az utóbbi formális lehetőséget mindenesetre kiküszöbölhetjük, mert a magyarok a X. század folyamán valami „óhorvát”-nak mondható népcsoporttal még semmiesetre sem állottak érintkezésben vagy közelebbi kapcsolatban.

A *bocska* szó bolgár származása mellett tanúskodik nyílásának népi *akna* neve is. Ez a szó a szláv *okno* szóalak átvételének tekintendő (vö. SzlJsz. I, 60). Ezzel a szóval mint az *oko* 'szem' szó származékával szláv népek eredetileg a boronaháznak szem alakra kivágott füst- és világító nyílását nevezték meg (vö. SCHRADER—NEHRING: Reallex.² I, 308). Ezért is a legtöbb szláv nyelvben 'ablak' az *okno* szó jelentése. Ezt a szót a magyarok is átvették 'füstnyílás' jelentésben. Ezt világosan tanúsítja, hogy nyelvünkben ebből a jelentésből 'kémény' jelentés fejlődött, amely jelentésben ez a szó különösen dél-dunántúli nyelvjárásokban van elterjedve (vö. KNEIENZA, i. h.). Nyelvünkben azonban meghonosodott ez a szó 'hordónyílás' jelentésben is. Mivel pedig az *okno* szónak ez a jelentése nemcsak hogy megvan a bolgárban is, hanem az összes szláv nyelvek közül ez a jelentés KNEIENZA összeállítására szerint egyedül a bolgárból mutatható ki, ebben a jelentésben ez a szó nyilván a bolgárból került a magyarba. Ebben a különleges jelentésben való egyezést a magyar és a bolgár között KNEIENZA felfogásával ellentétben semmiképp sem lehet

a véletlennek tulajdonítani, már csak a *bocska* származására való tekintettel sem. Abban azonban kétségtelenül igaza van KNEIEZSÁNAK, hogy *akna* szavunknak 'hordódugó' és 'sóbánya' jelentése magyar nyelvi fejleménynek tekintendő.

Ha pedig a *bocska* szóalak a bolgárból származott, akkor nyilván ebből a nyelvből való az elavult 'magna vasa vini' jelentésű *bocs* szó is (KNEIEZSA, i. h.), sőt bizonyára ezek készítőjének még a középkor folyamán elavult *bocsár(d)* elnevezése is, mégha a szó szláv megfelelője csak az oroszról mutatható is ki (vö. KNEIEZSA: SzlJsz. I, 600). De valószínűleg ebből a nyelvből való a régi bormértéknek, a *csöbör*-nek a neve is; ez ugyanis KNEIEZSA szerint is egy X. századi szláv *čbbrt* szóalak átvételéből származik (SzlJsz. I, 144).¹

Hogy ezek a szavak még X. századi átvételeknek tekintendők, azt a hordókészítés szláv származású terminológiája is tanúsíthatja; ebben ti. véletlenül sorra olyan szavak akadnak, amelyek a szláv denazalizáció előtt, vagyis még a X. század folyamán kerültek a magyarba. Ezek a szavak: *abroncs* (16. sz.), *donga* (1233) és *ontora* 'a dongák bevágása, amelybe a feneket illesztik' (vö. SzlJsz. I, 38, 158, 361). Ezek a X. századi átvételek a legnagyobb valószínűség szerint ugyanabból a nyelvi forrásból származnak, mint az előbb tárgyaltak, vagyis a bolgárból.

A hordóba a bort tölcser segítségével szokták önteni. Mármost a tölcsernek van egy szláv származású elnevezése nyelvünkben; ez a népnyelvi *léjó* (vö. KNEIEZSA: SzlJsz. I, 310). Abból a körülményből, hogy ez a szó az egész magyar nyelvterületen sokféle alakváltozatban van elterjedve,² arra lehet következtetni, hogy nyelvünkben már régóta megvan, mégha a rávonatkozó legrégebb adat csak a XVI. századból való is. KNEIEZSA szerint egy szerb-horvát *ljev* vagy egy szlovák *liev* alak átvételéből származnék. A szó nyilvánvaló régiségére és általánosan elterjedt voltára való tekintettel az először említett formális lehetőség eselik, de a szlovákból való származtatás tekintetében is nehézséget jelent a magyar szó mélyhangúsága. Ezért KNEIEZSA valami szlovák nyelvjárási **liov* szóalakból lett volna hajlandó kiindulni. Csakhogy persze valami *-ov* végződésű származéka az 'önteni' jelentésű szláv *lějo*—*lějo* igének, a szlovák és a szh. *liev*—*ljev* szó alapszavának, más szláv nyelvekben sincs. Ezért nagyon kérdésesnek látszik, hogy ilyen alakváltozat egykori megléte a szlovákra vonatkozólag egyáltalán feltehető-e. Mivel az említett ige több származéka szerepel szláv nyelvekben 'tölcser' jelentésben,³ feltehetjük, hogy valamelyik szláv nyelvben 'tölcser' jelentése lehetett a szláv *lějo* ige egy olyan származékának is, amely más jelentésben több szláv nyelvben megvan és amelyből a magyar *léjó* szóalak már levezethető. Ilyen alakváltozat volna egy X. századi szláv **lějava*—**lějava* alak, amelyből a magyar *léjó* már éppúgy származhatott volna, mint ahogy pl. a szláv *zastava*-ból nyelvünkben *zászló* lett. Az említett szláv alakváltozat feltevését pedig az ilyen szláv nyelvekben meglévő alakváltozatok teszik számunkra lehetővé, mint szh. *ljavica* 'Durchfall'; szlovén *ljavac* 'Gussregen', *na-livác*, *na-liváló*

¹ Majd másutt alkalmam lesz behatóbban is kifejteni, hogy a *bödn* készítőjének *bodnár* elnevezése valószínűleg őtől eredetű nyelvünkben.

² Ilyenek: *lějo*, *lěju*, *lěho*, *lěvo*, *lió*, *lihu*, *livu* stb. (vö. KNEIEZSA, i. h.).

³ Ilyenek: szlovén *ljev*, *na-livác*, *na-livác*; cs. *lejček*; l. *lejek*; ukr. *lějka* (l. BERNEKER: EtWb. I, 709).

'Giesskanne'; cs. *lévanec* 'gegossene Talke', (s)-*lévarna* 'Giesserei'; keleti szorb *lįjawc* 'Platzregen' (vö. BERNEKER i. h.).

Ezek szerint lehetségesnek látszik, hogy azok a bolgárok, akikről a magyarok előkelői a X. század folyamán a bort beszerezték, **lęjava* 'öntő' néven ismerték a tölcsért, amelynek segítségével a *bęcka*-kat megtöltötték borral. — Az ilyen tölcsérek valószínűleg az érett lopótök (*Lagenaria vulgaris*) terméséből készültek. Határozottan emlékszem, hogy gyerekkoromban a Vendségben még láttam ilyenforma tölcséreket. *Tök* szavunk eredetileg erre a növényre és nem az igazi tökre (*Cucurbita Pepo*) vonatkozott, amely ti. Amerikából került Európába. Így *lęjó* szavunk esetleg egy nyelvi rétegbe tartozik *tök* szavunkkal, amely KNEZSA szerint korai átvétel valamelyik délszláv nyelvből (vö. SzlJsz. I, 531). Ha pedig korai átvételnek tekintendő a *tök* szó, akkor mint átadó nyelv a X. századra nézve csakis a bolgár, a XI. századra nézve pedig esetleg a dunántúli szlovén jöhetne tekintetbe. Persze ilyenféle tökből készítették a lopót is, amellyel a bort a hordóból kiszívták. Ennek az eszköznek már magyar az elnevezése, amelynek a helyébe csak a középkor végén lépett a német *hébér* szó, amely talán már más anyagból készült.

A hordó borokat nyilván már a IX—X. században is *polata*-ik pincéiben tartották a bolgárok előkelői, akikről aztán ezt a szokást a magyarok előkelői is átvehették. Már pedig *palota* szavunk KNEZSA szerint is valószínűleg bolgár származású (vö. SzlJsz. I. 379); *pince* szavunk pedig szerinte X. századi átvétel (SzlJsz. 422). Ez utóbbi feltevés tekintetében a *c* megléte némi nehézséget jelent; de ha tekintettel vagyunk arra, hogy a *c* hang — úgy látszik — már a X. század közepe táján meglehetett a Felső-Tisza mellék magyarságának a nyelvében (vö. BÁRCZI, Magyar hangtört.², 111), akkor *pince* szavunk X. századi meghonosodása sem mondható lehetetlenségnek.

Az előkelők pincéiben levő nagy *bocs*-okba a bort nyilván alkalmas *bocská*-kban messziről hozták. Az ilyen, bor szállítására alkalmas bocskákat nevezhették (*bor*)*hordó bocská*-nak, amely kifejezésből a *hordó* szó 'Fass' jelentésben már meglehetősen korán kiválhatott, mert ebben a jelentésben már a XIV. században feltűnik (vö. SzófSz.). A boros hordókkal teli szekér csak a „magna via”-ként emlegetett legjobb utakon haladhatott biztonsággal; ezért is az ilyen jó utakat a régiek *borhordóút* néven emlegették: az OklSz.-ban három adat van erre az elnevezésre, a legkorábbi 1378-ból.

4. Ha az előadottak alapján lehetségesnek látszik is, hogy a bolgár-szlávok bora már a X. század folyamán is eljutott a magyarság előkelőinek serlegeibe, az azonban már nem valószínű, hogy őseink már a X. század folyamán áttértek volna a szőlőművelésre is. Ez csak akkor következhetett be, amikor a közmagyarok rátértek a kapás- vagy — mondhatnók azt is — a kerti növények termesztésére. Ezek közül a szőlőn kívül a legnevezetesebb a *káposzta*. Ez a szó csak a szlovákból vagy a szlovénből kerülhetett a magyarba, mert a bolgárból ez a latin—német szó már hiányzik. Mivel pedig a káposzta-torzának nyugat-magyarországi *kocon* neve a székelyben is megvan (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 669) és nyilván a dunántúli szlovének nyelvéből származik (vö. kajhorvát *kocen* 'Krautstengel', szlovén *kocén* 'ua.'), erre való tekintettel — azt hiszem — joggal tehetjük fel, hogy a XI. század első felében a kapás növények termesztése már meghonosodhatott a dunántúli magyarság gazdaságában, mert hisz a székelyek őseit már a század végén telepítették át

Erdélybe.⁴ Az pedig valószínűnek mondható, hogy őseink a XI. század első felében a dunántúli szlovének révén nemcsak a káposztaatermesztéssel ismerkedtek meg, hanem a szőlőműveléssel is. Ezt azok a dunántúli szláv eredetű helyneveink is valószínűvé tehetik számunkra, amelyek — amint fentebb láttuk — határozottan a szőlőműveléssel hozhatók kapcsolatba. Szőlőtermesztésre ösztönözhetette őket — amint már említettük — a keresztény hit felvétele, illetve a papok erre való buzdítása is, mert hisz érdekükben állott, hogy biztosítsák egyházaik számára a liturgiikus célra szolgáló bort.

Hogy a dunántúli szlovének nem lugasszerűen művelték a szőlőt, hanem — mondhatnánk — római módra, azt két idetartozó, szlovén származásúnak tekinthető szláv jövevényszavunk világosan tanúsítja. Az egyik a 'Rebholz' jelentésű *venyige* szó, amely — úgy látszik — a szlovén *venik* 'Reisig, rözse' és a *vinjaga* 'szőlő, vadszőlő' keveredéséből származott (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 552). A venyigét egy görbe késsel szokták metszeni (tudomásom szerint már a rómaiaknál is); ennek *kacor* a neve, valami délszláv *kosorb* szóalakból származott (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 237). A szó mindenestre régi a magyarban, mert hisz a székelyben is megvan a venyigével együtt; de hangalakja is azt tanúsítja, hogy legkésőbb az *o > a* hangváltozás előtt, vagyis 1250—1300 előtt került a nyelvünkbe. Az előadottakra való tekintettel ezt a szőlőtermelési műszót is a dunántúli szlovének nyelvéből származtatjuk, mégha a szlovénből a szükségelt *kosor* alakváltozatot nem tudjuk is kimutatni. A szlovénben ti. a kérdéses szó *kosér* alakú. A magyar szóalak ennek feltételezhető **koser* előzményéből is származhatott, amint a magyar *kocon*-nak is *kocén* a megfelelője a szlovénban.

5. Persze a szőlőt nemcsak metszeni kellett, hanem kapálni is, de kapálni kellett a káposztát is. Ezért valószínűnek tarthatjuk, hogy a dunántúli szlovének nyelvéből vettük át a *kapál* igét is. Őseinknek azonban a délszláv *motika* 'kapa' eszköznévre már nem volt szükségük, mert hibásan kikövetkeztették a *kapál* igéből a *kasza*—*kaszál* szópár mintájára a *kapa* szót (vö. SzlJsz. I, 249). A szőlőműveléshez azonban egy csákányszerű — sokszor két- vagy háromágú — eszközre is szükség volt; ez volt a *kapacs*, amely a szláv *kopačb* szóalakból származott. Ez a szó — úgy látszik — különösen Dunántúl van elterjedve, régiségét pedig szintén az *o > a* hangmegfelelés tanúsítja. Hogy mint szőlőművelési szerszám neve honosodhatott meg a magyarban, azt vend nyelvi megfelelőjének, a *kopács* szóalaknak a jelentése tanúsíthatja számunkra. FLISZÁR JÁNOS ti. Magyar—vend szótárában (1922) ezt a szót 'szőlőkapáló'-val fordította le (145. l.).

6. A szőlőművelés sok munkával jár, és a szőlősgazda buzgalmát nagyokára jutalmazza csak az érett *gërézd*. Ez ismét egy délszláv eredetű szó nyelvünkben, mert megfelelője *grozd* alakban az oroszon kívül, ahol gyaníthatólag bolgár jövevényszó, csak a délszláv nyelvekből mutatható ki (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 193). De hogy lett délszláv *grozd*-ból a magyarban *gërézd*? KNEZSA ennek megmagyarázására helyesnek lát valami délszláv **grezdb* alakváltozatot feltenni. Nem hiszek ebben, mert ez esetben a magyar *gërézd*

⁴ A székelység nyelvjárásaiban található szlovén jövevényszavak kérdését behatóan tárgyaltam egy, a Südostforschungen XIX. évfolyamában megjelent cikkben (369—79), de a tárgyalt szavak között a fenti *kocon* nem szerepelt. Azóta még néhány más idetartozó szóra is bukkantam.

szóalak zárt *e*-je ismét csak érthetetlen volna. A régi nyelvi *gerizd* (Schlägli szj.) és *görozd* szóváltozatok azt tanúsítják, hogy ebben a szóban nyílt *e* hang sohasem volt, márpedig a szláv **grezdō* *e*-jének a magyar nyílt *e* volna a megfelelője. Egyetérthetünk azonban KNEIÉZSA-val abban, hogy a régi magashangú szóalakra való tekintettel (már a BesztSzj.-ben is így szerepel) valószínűtlen, hogy ez a szó magashangú alakjához valami „hangrendi átcsapás” útján jutott volna el, mert hisz a „hangrendi átcsapás” csak abban a korban jelentkezik nyelvünkben, amikor a magashangú testesebb névutók már ragként kapcsolódtak a szavakhoz, vagyis a „hangrendi átcsapás” tulajdonképp regresszív hasonulás útján jött létre. De mivel KNEIÉZSA magyarázata sem látszik kielégítőnek, valami más magyarázatot kell a **gorozd* > *gërezd* fejlődés megmagyarázására keresnünk. Esetleg a *szőlögërezd* összetétel előzményéből előreható hasonulással lett **gorozd*-ból *gërezd* olyan korban, amikor a nyelvünkben az *ō* hang még nem volt meg. — De az sem lehetetlen, hogy a *grozdz* szó szláv nyelvi kollektívumából, a *grozdiye* szóalakból⁵ vált ki a *gërezd* szóalak, esetleg a **gorozd*-dal való keveredés útján, olyanformán, ahogy a szláv *kopije*-ből — a *-je* végződést birtokos személyragnak fogva fel — † *këp* lett a magyarban (vö. Moór: MNy. LII, 218).

7. Mikor a gerezdek beértek, következett a szüret. Érdekes, hogy az ide tartozó műveletek megnevezésére a tûrókészítésre vonatkozó *szûr* szó (l. fentebb) továbbképzett alakját találjuk. Ez arra látszik mutatni, hogy a mustot a régiek más módon állították elő mint manapság. Gyaníthatólag nem valami prést használtak fel erre a célra, mert hisz *prés* szavunk (a XVI. században említik először) német jövevényszó (vö. SzófSz.). Ennél a német présnél esetleg faékek beverésével végezték a préselést. A ma ismert csavaros présnek a neve ugyanis *torkolyprés* lehetett, amely szóalaktól hibás kikövetkeztetéssel *törköly* szavunk származott. Ez a szó is német jövevényszó, a németben pedig a latin *torcular* átvételének tekintendő. Persze valami présfélére az olaj- és sajt készítésnél is szükség volt. Ez lehetett a *sajtó* (Besztercei szj.). Ez az ősi *sajtó* esetleg nem volt más mint két lap, amelyek közül a felsőre súlyokat raktak. A *szüret* szó azonban azt gyaníttatja velünk, hogy az esetleg leszemelt⁶ vagy csak a kádban megtaposott gerezdekből a tûrókészítéshez hasonlóan valami ruhaféle felhasználásával szoritották ki a levét.

Bizonyos, hogy a szüreteléshez kádra mindenképp szükség volt. *Kád* szavunk (BesztSzj.) nyilván a délszlávból való, bár erre KNEIÉZSA szavai szerint „komoly kritériumunk nincs” (SzlJsz. I, 238). Mivel azonban ez a szó a bolgárból hiányzik, mint átadó nyelv tulajdonképp csak a dunántúli szlovének nyelve jöhet tekintetbe, amely nyelvből — amint tudjuk — más szőlőtermelési szavunk is származik. De valószínűleg a szlovénből való átvételnek tekintendő a *kácca* szó is, amely a szláv *kadba* szóalaktól származott (vö. KNEIÉZSA: SzlJsz. I, 236). Nyilván ugyanebből a forrásból származik a *kádár* szó is, mégha *e* szó megfelelője a szlovénből nem is mutatható ki (vö. SzlJsz. I, 657). Mindenesetre megvan azonban a vendben *kadar* alakban (vö. FLISZÁR i. m.), amely szóalak rövid *a*-jával aligha tekinthető a magyarból való átvételnek.

⁵ Ennek a szóalaknak a folytatása — úgy látszik — megvan az összes délszláv nyelvekben: a bolgárban *grozde*, a szh.-ban *grozde* 'Trauben' (vö. IVAN POPOVIĆ: Geschichte der skr. Sprache, 1960, 278), a vendben *grozgye* 'szőlő' jelentésben (vö. FLISZÁR i. m.).

⁶ Erre a műveletre vonatkozik a német *pflücken* szó, amely vulgáris latin **piluccāre* szóból (vö. olasz *piluccare* 'Trauben abbeeren') származott (vö. KLUGE: EtWb.¹¹).

8. Az előadottak alapján azt kellene várnunk, hogy a szőlőszajtolás és szűrés terméke, a *must* szó, vagy a bolgárból, vagy a szlovénből származott legyen. BÁRCZI e szóra vonatkozólag ezt mondja a SzófSz.-ban: „európai vándorszó, a közvetlen átadót megjelölni lehetetlen, szóba kerülhet a német, valamely szláv nyelv, ol., ófr., latin”. A kfn. *most*-ból a m. *must* az *o* miatt semmi esetre sem származhat, bár a német szó az alapja a *mustra* vonatkozó szónak a szlovénben (*mošt*), a vendben (*most*), a lengyelben (*moszcz*) és a lengyelen keresztül az ukránban (*mošč*) is (vö. MIKLOSICH: EtWb. 207). Szavunknak az olaszból vagy az ófranciából való származtatása inkább csak formális, mint reális lehetőség, tekintve, hogy a bortermelési terminológiánkban sem ófrancia, sem olasz származású szavak nem akadnak, de az is nyilvánvaló, hogy szavunk valami szlovén *mošt* szóalak átvételének sem tekinthető. Ellenben annak már nevezetesebb akadályja nincs, hogy a középlatin *mustum* szót tekintsük szavunk őseinek: az *-um* végződést a beszélők az első személy ragjának fogva fel hagyhatták el. A kolostorok kertjeiben pedig bizonyosan termeltek szőlőt is, és bizonyos, hogy e kertek példamutatók voltak népünk kerti kultúrájának kialakulására, amint azt leghatározottabban a középlatinból származott *palánta* szavunk tanúsíthatja.

Igen ám, kérdezhetjük azonban, de hogyan nevezhették meg nálunk a mustot, mielőtt a kolostorok révén a középlatin *must(um)* szó gyökeret nem vert nálunk? Nyilván úgy, ahogyan azok a szláv népek, amelyeknek a révén eleink megismerkedtek a szőlőműveléssel, vagyis a bolgárok és a dunántúli szlovének. Míg az utóbbiak *mošt* néven ismerhették a mustot, a bolgárok a X. században nyilván *mōstz* néven, amely szóalaknak a folytatása nemcsak a mai bolgár *mōst* 'Most', hanem a szh. *mōst* 'ua.' szóalak is. A X. századi bolgár *mōstz* a magyarban nyilván **mōstzu* alakban honosodott volna meg. Ezek szerint nem lehetetlen, hogy a kolostorokban a latin—bolgár származású **mōstzu*-t azért kezdhették el *mustum* néven emlegetni, mert a *mōstzu* szóalak a barátokat emlékeztethette a 'must' latin nevére. De nem lehetetlen az sem, hogy Dunántúli a bolgárból kölcsönzött régebbi **mōstzu* szóalak keveredett a dunántúli szőlőtermelők révén megismert szlovén *mošt* szóalakkal. Sőt ez a második lehetőség talán még valószínűbbnek is mondható, ha tekintettel vagyunk a dunántúli szlovéneknek a helynevekből is megállapítható, jelentősnek mondható szőlőtermelésére.

9. Hogy azok a szlávok, akiknek a révén őseink közelebből is megismerkedtek a szőlőműveléssel, illetve a bortermeléssel, a mustot *mōstz* néven ismerhették, arra a borlégy (*Culex vinarius*) magyar nevének, vagyis a *muslica* szónak dunántúli *muszlica* és *muslinca* alakváltozataiból is következtethetünk.

A *muslica* szó a közfelfogás szerint valami szláv *mušica* 'kleine Fliege' szóalakból származott volna. Ez a szó nyelvünkben kétségtelenül régi, mert hisz már a besztercei és a schlagli szójegyzékekben is megtalálható. E származtatás körül azonban van egy kis hiba! KNEZSA szavai szerint ugyanis: „Az egyeztetés komoly nehézsége a *mus-l-ica* l-je, amelyet sem a szlávból, sem a magyarból megmagyarázni nem tudunk” (SzJsz I, 350). Sőt én úgy látom, arra sincs adat, hogy a borlégynek valamely szláv nyelvben *mušica* volna a neve. A szlovén *mušica* jelentése nem 'Weinmücke', hanem 'kleine Fliege'. Szerb—magyar szótárában (Novi Sad 1957) KOVÁCS is 'legyecske' és nem 'muslica' szóval értelmezte a szerb *mušica* szót, és bizonyára ez a jelentése a bolgár *mušica* szónak is. — Egy másik nehézsége e magyarázatnak,

illetve feltevésnek az, hogy a borlégynek a neve épp a Dunántúl borvidékein — vagyis Baranyában, Tolnában és a Balaton mellékén (vö. SzlJsz. I, 349) nem is *muslica*, hanem *muszlíca*, sőt van még e névnek egy nagyon elterjedt *muslínca* változata is. Mindezekre a változatokra az említett származtatás nem ad magyarázatot, illetve ilyen magyarázattal senki még csak meg sem próbálkozott.

Ezek szerint *muslica* szavunkra olyan magyarázatot kell találnunk, amely érthetővé teszi a *muszlíca* és *muslínca* változatok létrejöttét is. Ezt a magyarázatot meg is találhatjuk, ha abból a feltevésből indulunk ki, hogy a borlégynek a neve azoknak a szlávoknak a nyelvében, akiknél a magyarok a bor előállítását megismerték, 'musti légy', vagyis *mbsztica*, illetve *mbsztbnica* (ti. *mucha* 'légy') volt. Ez feltehető is, mert tudjuk: a borlégny akkor kellemetlenkedik leginkább, amikor a must forrni kezd. Arra pedig több példa van, hogy a magyarban szláv szavak *-st-* hangkapcsolatának *-szl-* felel meg; ilyen szavak például: *zászló* < szláv *zastava* (vö. KNEJZSA: SzlJsz. I, 569), vagy *poroszló* (i. m. 440), vagy *boroszló* (i. m. 104). Az eredetinek tekinthető *muszlíca*, **muszlínca* szóalakokból pedig a *muslica*, *muslínca* változatok nyilván *sz—c* > *s—c* elhasznolás útján a magyarban fejlődtek ki.

Az itt kifejtetthez teljesen hasonló hangfejlődéssel találkozunk az 'égérfogó' jelentésű népi *paslica* szavunkban is, amely nyilván a szláv *pastb* 'csapda' szó kicsinyítőképzős **pastbca* vagy **pastica* származékának tekintendő (vö. KNEJZSA: SzlJsz. I, 395). KNEJZSA a *paslica* szóalak megmagyarázására valami rejtélyes szláv **paslica* szóalakat volna hajlandó feltenni, amire véleményem szerint sem szükség, sem lehetőség nincs. Ellenben a m. *paslica* szóalak kifogástalanul magyarázható olyan módon, ahogy mi a *muslica* szóalak létrejöttét magyaráztuk. A különbség csak az, hogy a *paslica* szó felteendő *sz-es* **paszlíca* alakváltozatát kimutatni nem tudjuk, míg a *muslicá-é* viszont megvan. Ezzel szemben nem tudjuk kimutatni az általunk feltett szláv **mbsztica* vagy **mbsztbnica* szóalak mai fejleményeit a szláv nyelvekben, míg a *paslica* szóalakra vonatkozólag feltehető szláv **pastbca* szóalak fejleménye megvan *pasca* alakban a szlovákban (vö. KNEJZSA i. h.).

Azt is megállapíthatjuk, hogy mind a szláv **mbsztbnica* alakból származó m. *muslínca*, mind pedig a szláv **mbsztica* alakból származott m. *muszlíca* és *muslica* változatok X. századi átvételeknek tekintendők, mert hisz az első szótag *u-*ja szláv *z-*ből, a második szótag *i-*je pedig a *muslínca* változatban szláv *z-*ből származott. Márpedig a *jer*-hangok 1000-en túl aligha voltak meg a szláv nyelvekben.

Ezek szerint a *muslica* szó és változatai azt tanúsítják, hogy őseink a borkészítés művelésével még a X. század folyamán ismerkedtek meg a bolgárok révén. A X. században ugyanis a dunántúli szlovénekkel közelebbi kapcsolatban még nem állhattak, de az ő példájuk nyomán a X. század végén vagy a XI. század elején aztán maguk is áttértek — amint az előzőkben láttuk — a szőlőművelésre.

10. Nem lehetetlen, hogy már a régi bolgárszláv bortermelők is kénezték a hordóikat, mert hisz a kénnek tisztító hatását már a régi görögök is ismerték.⁷

⁷ Vö. SCHRADER—NEHRING: Reallex.² II, 359. — A kén valószínűleg a régi magyarok is ismerték, de valószínűleg mint a tűzgyújtás segédeszközét, illetve segédanyagát.

Ha így lett volna is, a régiak kezdetleges borkezelési eljárása mellett nem egyszer megeshetett, hogy a bor megecetesedett. Ezért is valószínűnek tarthatjuk, hogy *ecet* szavunk (XV. sz.) egy nyelvi rétegbe tartozik származás és időrend tekintetében *pince* és *muslica* szavainkkal, vagyis ez a szavunk is még X. századi átvétel a szláv *ocetъ* szóalakból (vö. KNEZSA: SzlJsz. I, 167). Emellett tanúskodnak *ecet* szavunknak *ecēt* és *ecöt* változatai. Ezek ti. régi magyar **ocitu* szóalakot tükröznek vissza (vö. EtSz. I, 1471), amely szóalak csak az idézett X. századi szláv *jer-es* alakból származhatik. Mivel pedig őseink a X. században csak a szlovákokkal és bolgárokkal állottak szorosabb kapcsolatban, nyilván vagy a szlovákból, vagy a bolgárból származott az *ecet* szó is. Ez utóbbi lehetőség valószínűsége már csak azért is lényegesen nagyobb, mert a borral kapcsolatba hozható legrégebb szláv eredetű szókészletünk semmi esetre sem a szlovákból származott; már pedig a borra és az ecetre vonatkozó szavak összetartozását az is tanúsítja, hogy a legtöbb nyelvben, amelyben megvan a latin *vīnum* szó megfelelője jövevényszóként, megtalálhatjuk a latin *acētum* megfelelőjét is. Valami délszláv nyelvből származtatja *ecet* szavunkat az EtSz. is, de ennek megokolása KNEZSA megállapítása szerint is hiányzik a cikkből. Ezt az indokolást az előzőkben — azt hiszem — megadtuk. *Ecet* szavunk a dunántúli szlovének nyelvéből már azon általunk képviselt felfogás szerint sem származhatik, hogy ti. őseink csak a X. század vége felé szállták meg Dunántúlt és kerültek szorosabb kapcsolatba az ott lakó szlovénekkal. Ebben az esetben azonban az is nagyon kétséges, hogy a Dunántúl régi szlovén nyelvű lakói ismerték-e egyáltalán a magyar *ecet* szó szláv megfelelőjét. A vendből ugyanis ez a szó FLISZÁR szótárának tanúsága szerint hiányzik. Helyette itt a *gyeszi* (*jeszi*) és *eci* szóalakokat találjuk, amelyek közül az elsők nyilván a latin *acētum* > **atēcum* német megfelelőjének, az ófn. *ežzih* szónak átvételéből származnak, amint ez a szó a szlovénben is megvan *jesih* alakban (vö. MIKLOSICH, EtWb. 219); a szótárakban található *ocet* szóalak talán nem is népi eredetű a szlovénben, vagy csak egy bizonyos nyelvjárásban van meg. Ez az ecetre vonatkozó szlovén — vend *jesi(h)* szó nyilván kronológiailag is egy nyelvi rétegbe tartozik az előbb tárgyalt *mošt* 'must' szóval, és azt tanúsítja, hogy a szlovének ősei még jóval a X. század előtt a németek példája nyomán kezdtek hozzá a szőlőműveléshez.

Természetesen nemcsak a bornak gondatlan kezeléséből származott az ecet, hanem készítették is, mégpedig valószínűleg törkölyből.⁸ Sőt — úgy látszik — voltak emberek már a középkorban is, akik iparszerűleg foglalkoztak ecetkészítéssel és -árusítással. Egy ilyen ecetgyártót emlegethettek 1480-ban „Gregorius *Eczethes*” néven (vö. OklSz.), de még 1714-ben is szerepel az *eczetáruló* foglalkozásnévként.

11. A szőlőművelés terminológiája a középkor folyamán több szláv jövevényszóval már nem gyarapodott. Legfeljebb lengyel borkereskedők révén honosodott meg nálunk is a lengyel *czop* 'Zapfen' szó *csap* alakban (XIV. sz.) (vö. MOÓR: Acta Univ. Szeged. Sectio Phil. I [1955], 109).

A középkor vége felé német telepések révén meghonosodtak nálunk — amint már említettük — bizonyos présfélék. És ekkor került a németből a nyelvünkbe, valószínűleg a városok bortermelő és borárusító polgárai révén,

⁸ Vö. 1553: „Thyztha eczeth therkel nekyl”; 1553: „Waghon therkeoles eczeth harom hordo (OklSz. 1009).

néhány más szó is a bortermelés fogalomköréből. Ezek: *vincellér* (XV. sz.), *pint* (XVI. sz.), *lóre* (XVI. sz.), *hébér* (XVI. sz.) és *pintér* (XV. sz.) (vö. SzófSz.), továbbá: *kőtör* < n. *Keller*.⁹ És valószínűleg a németek révén ismerkedtek meg őseink az *égett bor* készítés nemes mesterségével is. Ezen, ma már elavult kifejezés a német *Branntwein* szó tükörszavának látszik. Mindenesetre már 1524-ben előkerül a *Borégető* családnév (vö. OklSz. 84).

12. A törökvilág folyamán, illetve utána pedig szerb telepések révén néhány balkáni szőlőfajta honosodott meg nálunk a rájukvonatkozó szerb nevekkal együtt. Ezek: a *kadarka* (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 239), a *szlankamenka* (vö. SzlJsz. 478) és a *dinka* (*kövidinka*, *rózsadinka*) (SzlJsz. I, 155). Valószínűleg a szerb-horvátból való a *vinkó* szó is (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 559) és mindenesetre a 'lóre' jelentésű nyelvjárási *vinos* szó (vö. KNEZSA, SzlJsz. I, 559).

A Balaton-mellék régi szőlőtermelésére vonatkozik a *Poloznak* helynév is (vö. CSÁNKI III, 92), amely név már a veszprémi görögnyelvű alapítólevélben is említve van. KNEZSA szerint e helynév a szláv *loza* 'szőlő-venyige' szó származéka (vö. MNy. XLIII, 141). — A KNEZSA által feltett *grezd* szóalak pedig kimutatható a kajhorvátból (vö. NyK. XXXIX, 45).

MOÓR ELEMÉR

⁹ Ez a szó ilyen alakban ma csak a székely nyelvjárásokban van meg; régebben azonban — úgy látszik — szélesebb körben is használatos lehetett, mert *kuinar* alakban (< **ketner* < *ketler* < *kelter*) elszármazott — úgy látszik — a lengyelekhez is (vö. A. BRÜCKNER: UJb. IV, 96).